

Класи в політичній сфері суспільства: підтримка партій і довіра до них

Анотація

На підставі даних моніторингу Інституту соціології НАН України, Європейського соціального дослідження і низки цільових досліджень робітничого і середнього класу надано емпіричну обґрунтовану відповідь на питання про те, які із соціальних класів і якою мірою включені в політичні процеси у країні. Показниками політико-ідеологічної консолідації класів виступають рівень членства їхніх представників у політичних партіях, розглянутий у часовій і порівняльній перспективі, класові відмінності в розподілі прихильників різних політико-ідеологічних течій, рівень довіри представників різних класів до політичних партій та оцінка ними ефективності партій у репрезентації інтересів певних класів. Щодо кожного із названих показників зафіксовано класові відмінності. Так, представники службового класу і (особливо) дрібні та середні власники характеризуються вищим рівнем членства в політичних партіях, симпатій до партій та політиків і довіри до них, а також менш "лівою" політико-ідеологічною самоідентифікацією, ніж належні до робітничого класу та працівники рутинної нефізичної праці. Разом із тим політичні партії не сприймаються найманими працівниками і дрібними власниками як ефективні інструменти просування і захисту їхніх інтересів, про що свідчить дуже низький рівень членства в партіях і довіри до них серед представників цих класів. Водночас наявні партії вважаються креатурами класу великих власників, що вельми ефективно використовує їх для досягнення своїх цілей і маніпуляції діями інших класів.

Ключові слова: соціальний клас, політичні партії, членство в партіях, довіра до партій, політико-ідеологічна самоідентифікація, електоральна активність

ЕЛЕНА СИМОНЧУК,

кандидат социологических наук, старший научный сотрудник отдела социальных структур Института социологии НАН Украины, Киев

Классы в политической сфере общества: поддержка партий и доверие к ним

Аннотация

На основании данных мониторинга Института социологии НАН Украины, Европейского социального исследования и ряда целевых исследований рабочего и среднего класса дается эмпирически обоснованный ответ на вопрос о том, какие из социальных классов и в какой степени включены в политические процессы в стране. Показателями политико-идеологической консолидации классов выступают уровень членства их представителей в политических партиях, рассмотренный во временной и сравнительной перспективе, классовые различия в распределении сторонников разных политико-идеологических течений, уровень доверия представителей разных классов к политическим партиям и оценка ими эффективности партий в репрезентации интересов определенных классов. По каждому из названных показателей зафиксированы классовые различия. Так, представители служебного класса и (особенно) мелкие и средние собственники характеризуются более высоким уровнем членства в политических партиях, симпатий к партиям и политикам и доверия к ним, а также менее "левой" политико-идеологической самоидентификацией, чем принадлежащие к рабочему классу и работники рутинного нефизического труда. Вместе с тем, политические партии не воспринимаются наемными работниками и мелкими собственниками в качестве эффективных инструментов продвижения и защиты их интересов, о чем свидетельствует крайне низкий уровень членства в партиях и доверия к ним среди представителей этих классов. В то же время существующие партии считаются креатурами класса крупных собственников, вполне эффективно использующего их для достижения своих целей и манипуляции действиями других классов.

Ключевые слова: *социальный класс, политические партии, членство в партиях, доверие к партиям, политико-идеологическая самоидентификация, электоральная активность*

ELENA SIMONCHUK,

PhD in Sociology, Senior Research Fellow of the Social Structures Department, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Social Classes in the Political Sphere: Support for and Trust in Parties

Abstract

Using the data of the Monitoring social survey of the Institute of Sociology of the NASU, the European Social Survey and a number of targeted studies of the working and middle classes, the author gives an empirically substantiated answer to the question: which of the social classes and to what extent are involved in political processes in Ukraine. The basic indicators of political and ideological consolidation of the classes are as follows: membership rate of their representatives in political parties, considered in temporal and comparative perspectives; class differences in the distribution of supporters of different political and ideological currents; level of trust in political parties displayed by representatives of different classes; their evaluation of the parties' effectiveness in representing the interests of certain classes. For each of these indicators, class differences have been recorded. Thus, representatives of the service class and (especially) small and medium-sized owners are characterised by a higher rate of political party membership, sympathy for parties and politicians and trust in them, less "left-wing" ideological self-identification than those belonging to the working class and routine non-manual workers. However, employees and small business owners do not perceive political parties as effective tools for promoting and protecting their interests, as evidenced by an extremely low rate of party membership and very low trust in them among representatives of these classes. The existing parties are viewed rather as creations of the class of large employers, which uses them effectively to achieve its own goals and manipulate the other classes.

Keywords: *social class, political parties, political party membership, trust in political parties, political and ideological self-identification, electoral activity*

Обговорюючи класову боротьбу (робітничий рух, протестну мобілізацію працівників), західні соціологи (див., наприклад: [Pakulski, 2005; Beck, 1992]) відзначають відчутне зниження її інтенсивності та зникнення “видимих” форм. Вважають, що в сучасному суспільстві вона відбувається переважно в інституціонально зорганізованих формах і що “організації, утворені для дієвого вираження протестних настроїв працівників, і становлять робітничий рух” [Аберкромбі, 1997: с. 252]. В одних країнах цю роль виконують, головним чином, політичні партії, в інших — профспілки (наприклад, у США “профспілковий рух” — синонім “робітничого руху”). Саме профспілки та партії лівого спрямування (комуністичні, соціалістичні, лейбористські тощо) традиційно спрямовують класову боротьбу робітників у капіталістичних країнах, ослаблюючи ідеологічну гегемонію буржуазії й формуючи політику соціального партнерства. З іншого боку, завжди є “зустрічний рух” власників/роботодавців, котрі зорганізуються для просування і захисту своїх інтересів.

У пізній радянський період, коли декларувалася відсутність підстав для класових конфліктів і класової боротьби, роль організацій, що просувають інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції, відводилася в економічній сфері профспілкам, а в політичній (в умовах однопартійної політичної системи) — КПРС. У пострадянський період нові інституціональні умови та становлення нових класів (у найгенералізованішому вигляді — найманих працівників і власників/роботодавців) актуалізували появу нової системи протилежних класових інтересів, нових видів конфліктів і нових форм організацій для колективного захисту своїх інтересів (тепер уже на багатопартійних і конкурентних засадах). Як приклади таких колективних організацій розглядаються політичні партії та специфічні форми класоподібних об’єднань найманих працівників, роботодавців і самозайнятих — профспілки й асоціації роботодавців/підприємців. У цій статті в центрі уваги — політичні партії як організації із просування та захисту класових інтересів. (Аналіз профспілок і організацій підприємців див.: [Симончук, 2010, 2018].)

Для класового аналізу особливостей та рівня політико-ідеологічної організації в Україні застосовано низку показників. По-перше, рівень членства представників різних класів у політичних партіях, включно з аналізом його динаміки від 1990-х років і порівнянням із таким показником у постсоціалістичних і розвинених західних країнах. По-друге, класові відмінності в розподілі прихильників різних політико-ідеологічних течій, симпатиків певних партій і учасників електоральних практик. По-третє, рівень довіри представників різних класів до політичних партій і оцінка їхньої ефективності в репрезентації інтересів цих класів. Як *емпірична база* для реалізації поставлених завдань використано дані міжнародного проекту Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS) 2005–2011 років (обсяг вибірки — 2000 респондентів); моніторингу Інституту соціології НАН України з 1994 до 2017 року (1800 осіб); проекту “Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві”, реалізованого відділом економічної соціології Інституту соціології НАНУ 2013 року (1800 респондентів); дослідження проблем се-

реднього класу в Україні, проведеного Центром Разумкова у 2014 році (10 тис. осіб). Зазначмо, що класові позиції, взяті як незалежна змінна у здійснюваних аналізах, операціоналізовано у названих вище проектах в різні способи¹.

Членство в партіях. За даними всіх доступних емпіричних проектів, рівень членства у політичних партіях в Україні не перевищує 5% зайнятого населення (див. табл. 1 і табл. 2). Цей рівень можна оцінювати як невисокий, якщо порівнювати з радянським минулим (коли членами КПРС були 8,0% дорослого і 11,7% зайнятого населення України)², і водночас як середньоєвропейський (згідно з даними міжнародного проекту ESS 2005–2011 років, деклароване членство в певній політичній партії у країнах Західної Європи в середньому становить 4%, а в Східній Європі – 2%) (див. рис. 1). Щоправда, у західноєвропейських країнах рівень партійного членства відрізняється в 2–3 рази: наприклад, він перебуває в межах 7–12% в Австрії, Швейцарії, Бельгії, Норвегії, Швеції, Данії, Фінляндії і лише 2–4% – в Німеччині, Португалії, Іспанії, Франції, Великій Британії. Цей показник значно диференційований також у східноєвропейських країнах: 4–10% – у Хорватії, Болгарії, Словенії, Естонії і 1–2% – в Угорщині, Словаччині та Польщі. Отже, дістає підтвердження відомий факт відсутності в сучасному світі так званих “масових партій”. Належність до партії визнає сьогодні меншість громадян країн як нових, так і старих демократій, і відмінності між ними є, але не надто відчутні.

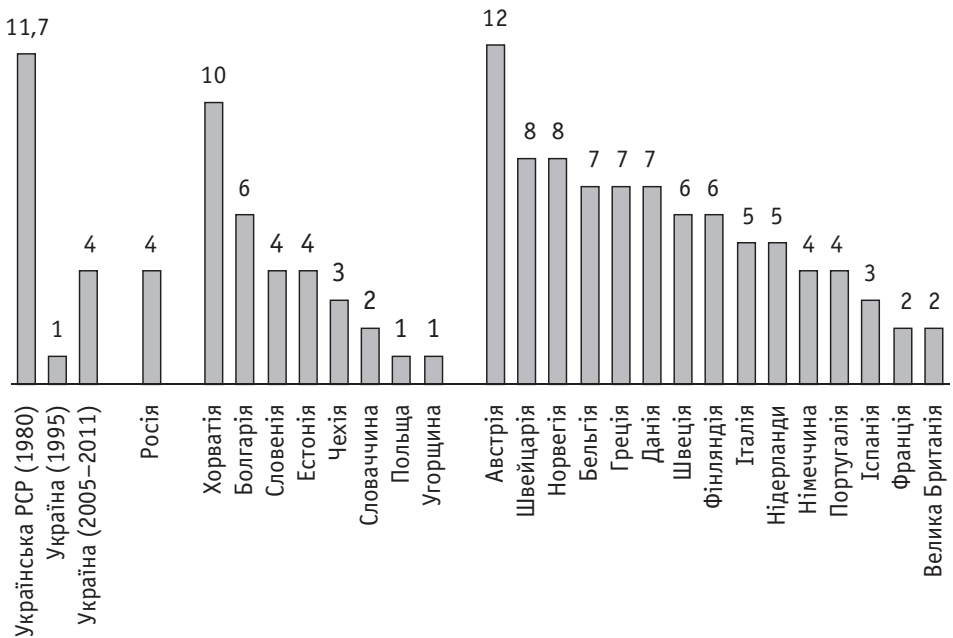
В Україні, як і в інших порівнюваних країнах, на тлі масової безпартійності все одно очевидні класові відмінності у рівні членства в політичних партіях: серед представників службового класу та дрібних і середніх власників він, як правило, значно вищий, ніж серед робітників і працівників рутинної нефізичної праці. Ця закономірність простежується в різних проектах, попри варіювання значень (див. табл. 1 і табл. 2-А).

Зазначу, що в часовій перспективі в Україні навіть такий низький показник партійного членства (до 5%) не був постійним: згідно з даними

¹ У проекті ESS їх ідентифіковано за класовою схемою Дж.Голдторпа і згруповано у п'ять укрупнених класів: службові (I і II) класи; клас рутинної нефізичної праці (III і V); дрібні власники (IVa, IVb і IVc); кваліфіковані робітники (VI); некваліфіковані робітники (VIIa і VIIb). У проектах Інституту соціології НАНУ класові категорії виокремлено на підставі запитання про рід занять: службовий клас (керівники підприємства; службовці держaparату; спеціалісти з вищою чи середньою спеціальною освітою як технічного профілю, так і в галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти); клас працівників рутинної нефізичної праці (службовці з числа допоміжного персоналу); дрібні та середні власники (підприємці у великому або середньому бізнесі; зайняті малим бізнесом та індивідуальним підприємництвом; фермери), кваліфіковані робітники, некваліфіковані робітники (різнороби; працівники сільгоспідприємства).

² Чисельність членів Комуністичної партії України у 1980 році становила 2 871 977 осіб [Комуністична партія, 1980: с. 339], або (за нашими розрахунками) 8,0% дорослого (більш як 18 років) населення України (чисельність якого, відповідно до перепису населення СРСР 1979 року, становила 35 750 тис. осіб) або 11,7% зайнятого населення (його чисельність 1980 року дорівнювала 24 615 тис. осіб [Труд в УССР, 1987: с. 20]).

моніторингу Інституту соціології НАНУ, у період 1994–2017 років він коливався в межах 0,6–4,4% зайнятого населення. Так, у перше десятиліття незалежності України питома вага партійних громадян була мінімальною (до 1%), від 2003 до 2013-го спостерігалось позжвавлення — у межах 5%, а потім зафіксовано черговий спад до 2%. Причому цей тренд був характерним як для населення загалом, так і для різних соціальних класів (табл. 1 і рис. 2).

Джерела: Частку членів КПРС серед зайнятого населення України за 1980 рік обчислено за: [Комуністична партія, 1980: с. 339]. Дані України, Росії, країн Східної та Західної Європи в проекті ESS 2005–2011 років див. у табл. 2-А.

Рис. 1. Рівень членства в політичних партіях у різних країнах, %

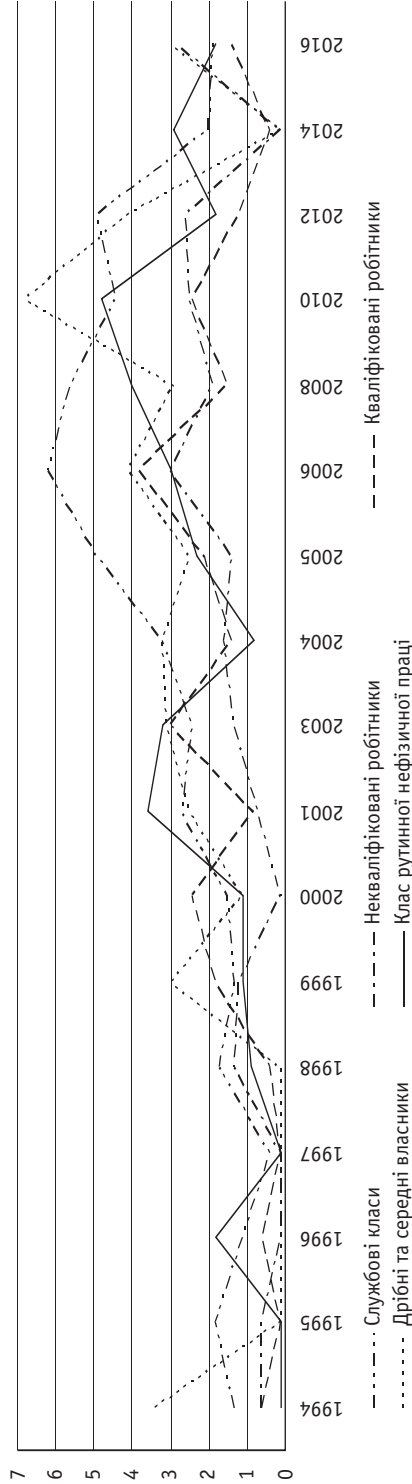
Дані дослідження Центру Разумкова 2014 року, фіксуючи рівень членства зайнятого населення України в політичних партіях у 2,6%, дають змогу на підставі великого обсягу вибірки (5240 зайнятих респондентів) перевірити виявлені в моніторингу та ESS закономірності щодо класових відмінностей у рівні партійного членства і детальніше проаналізувати цей показник у класовому вимірі (рис. 3). Так, вочевидь істотна диференціація серед різних груп тих, хто працює на себе: власники малих (13,2%) і середніх (12,1%) підприємств об'єднані в партії для захисту своїх інтересів куди більшою мірою, ніж самозайняті (5,2%), фермери (3,7%) і представники вільних професій (1,4%). Серед найманих працівників також спостерігаються відмінності (описані вище): рівень членства в партіях у представників службових класів — спеціалістів сфери науки, освіти, охорони здоров'я і ЗМІ (3,4%) та спеціалістів виробничої сфери (2,7%) приблизно вдвічі вищий, ніж у різних груп робітників — некваліфікованих (1,6%), кваліфіко-

Таблиця 1

Динаміка рівня членства у політичних партіях серед представників різних класів зайнятого населення України (1994–2017 роки), %*

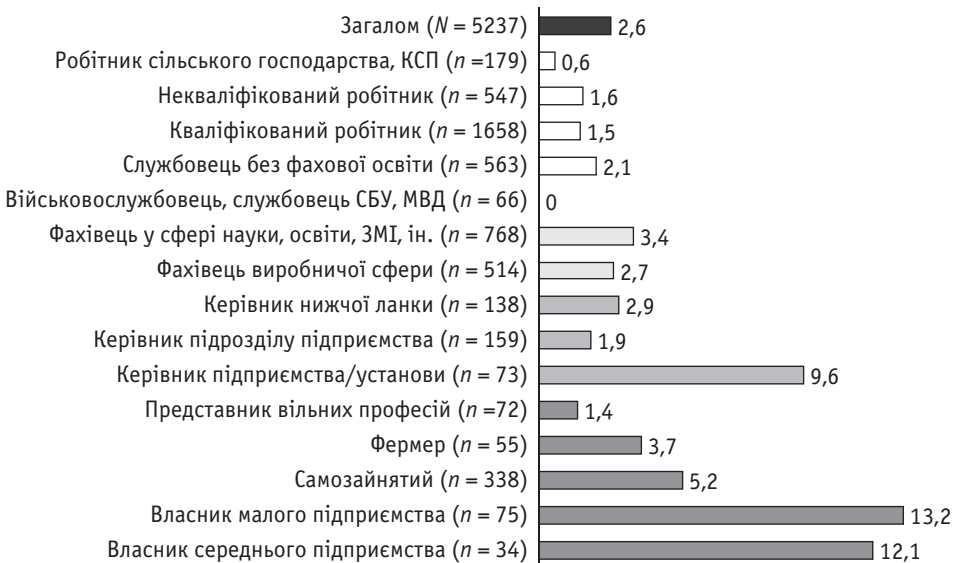
Соціальний клас	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Службовий клас	1,3	1,8	1,1	0,4	1,7	1,3	1,5	2,7	2,4	3,2	4,9	6,2	5,6	4,4	4,9	2,0	1,9
Клас рутинної нефізичної праці	0,1	0,1	1,8	0,1	0,9	1,1	1,1	3,6	3,2	0,8	2,3	3,0	4,0	4,8	1,8	2,9	1,8
Дрібні і середні власники	3,4	0,1	0,1	0,1	0,1	3,0	1,1	2,5	3,1	3,2	2,5	4,1	2,9	6,8	4,1	0,1	3,0
Кваліфіковані робітники	0,6	0,1	0,6	0,1	0,4	1,8	2,4	0,8	3,0	1,4	2,1	3,8	1,5	2,4	1,2	0,4	1,4
Некваліфіковані робітники	0,6	0,6	0,1	0,1	1,3	1,2	0,1	0,7	1,3	1,6	1,4	3,0	1,9	2,5	2,6	0,1	2,8
Усього	0,9	0,6	0,7	0,1	0,9	1,6	1,4	1,8	2,6	2,0	2,8	4,3	3,4	3,6	2,8	1,1	2,0

* Джерела: Дані моніторингу Інституту соціології НАНУ (у 2013, 2015 і 2017 роках запитання не ставили).

Джерела: див. таблицю 1.

ваних (1,5%) і сільськогосподарських (0,6%). Цей показник різниться і серед керівників різного рівня – підприємства/установи (9,6%), його підрозділу (1,9%) і нижньої ланки (2,9%). (Військовослужбовці і службовці СБУ, МВС за законом не можуть бути членами партій.) Таким чином, партійно зорганізованими найбільшою мірою є власники середніх і дрібних підприємств та їхні менеджери, тобто класи, що мають владні та майнові ресурси. Службові класи, що відрізняються від робітників вищими кваліфікаційними ресурсами, демонструють і вищий рівень партійної належності. Утім, усі ці обставини не скасовують висновку про практично тотальну партійну незорганізованість цих класів.

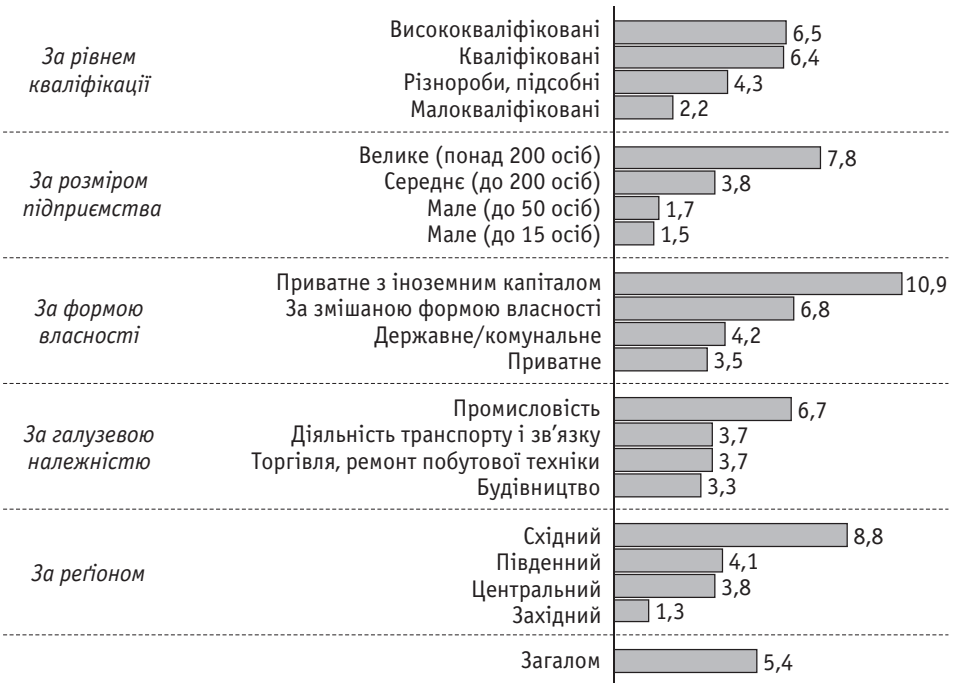

Джерело: дані проекту дослідження Центру Разумкова за 2014 рік.

Рис. 3. Рівень членства в політичних партіях серед різних соціальних класів зайнятого населення України (2014 рік), %

Натомість висновок про помітну частку володарів партійних квитків серед класів, наділених владою, ще більшою мірою справедливий стосовно великих власників. (Представники цього класу зазвичай не потрапляють до масових опитувань, тому зрозуміло, що емпірично оцінити рівень їхньої партійної організованості доволі важко.) Так, згідно з даними контент-аналізу біографій великих власників в Україні [Рахманов, 2012], представники цього класу вирізняються значно вищим рівнем політичної зорганізованості й залученості в суспільно-політичні процеси, ніж наймані працівники: більшість з них мали досвід державної або політичної діяльності; 33% великих власників були членами (а часто і фінансовими донорами) певної партії, тоді як серед працівників таких близько 5%. Це аргументи на користь висновку, що великі власники є найбільш політично зорганізованим класом в Україні й використовують політичні партії як інструмент просування своїх інтересів.

Проект дослідження працівників матеріальної сфери, реалізований Інститутом соціології НАНУ 2013 року, цінний тим, що вможливорює деталізований аналіз рівня партійного членства всередині цього класу (рис. 4). Зокрема, зафіксовано суттєві відмінності у частці тих, хто має партійні квитки¹, серед робітників різних груп — за рівнем кваліфікації (у кваліфікованих і висококваліфікованих робітників він удвічі вищий, ніж у малокваліфікованих і різноробів), за розміром підприємства (членів партій утричі більше серед працівників великих і середніх підприємств, ніж малих), за формою власності підприємства (працівники приватних з участю іноземного капіталу і зі змішаною формою власності підприємств виявилися більш політично зорганізованими, ніж працівники державних і приватних), за галузеву належністю (працівники в промисловості вдвічі активніші, ніж в інших галузях), за регіоном (у Східному регіоні рівень партійного членства працівників удвічі вищий, ніж у Південному і Центральному, й у 8 разів вищий, ніж у Західному).

Джерело: дані проекту “Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві”, реалізованого Інститутом соціології НАНУ 2013 року.

Рис. 4. Рівень членства в політичних партіях серед різних груп робітників в Україні (2013 рік), %

Партійні симпатії та електоральна поведінка. Незважаючи на те, що в усіх порівнюваних країнах рівень членства в партіях (до 5%) можна

¹ У цьому проекті рівень партійного членства у 2013 році серед робітників оцінюється вдвічі вище (6%), ніж у моніторингу (близько 3%).

схарактеризувати як “масову (а іноді тотальну) безпартійність”, частка людей, котрі відзначають, що є партія, яка їм ближча за інші, на порядок вища — близько половини (див. табл. 2-Б). При цьому дістає підтвердження факт про відмінності в частці симпатиків певної партії між громадянами, з одного боку, європейських країн із традиційними партійними системами і, з іншого — постсоціалістичних країн, “що здобули незалежність наприкінці минулого століття, з їхніми неусталеними політичними організаціями й об’єднаннями, що не встигають обзавестися стійким електоратом” [Макеєв, Стукало, 2007: с. 108]. Якщо серед перших таких було в середньому 50–60% громадян, то серед других — 35–48%. Щоправда, простежуються відмінності й іншого плану: всередині країн Східної та Західної Європи очевидним є прямий зв’язок рівня партійного членства і рівня симпатиків партій. Так, у країнах із вищою часткою партійних громадян значно вищою також є частка тих, хто підтверджував наявність партії, до якої він відчуває близькість. В Україні цей показник у середньому у 2005–2011 роках був найвищим у постсоціалістичному просторі (49% проти 35–45% у Росії і східноєвропейських країнах). Однак у цей період він не був стабільним: якщо 2005-го частка симпатиків партій була високою (59%, що пояснюється піднесенням довіри та надії після Помаранчевої революції), то у наступних хвилях проекту фіксувалося поступальне зниження цього показника — із 47% у 2007-му до 40% у 2011-му, що свідчить про розчарування в партіях як репрезентантах і захисниках інтересів (див. табл. 5-Д). Натомість класові відмінності в симпатіях до певної партії, як і в партійному членстві, маловиразні в усіх країнах, але при цьому очевидним є тренд: ці показники вищі серед представників службового класу і дрібних власників, ніж серед представників класів фізичної й рутинної нефізичної праці (див. табл. 2-Б).

Рівень електоральної поведінки є важливим показником того, яка частина громадян країни і з яких класів приводить до влади ту чи іншу партію, ідеологічно й емоційно їм близьку. В усіх порівнюваних країнах рівень участі громадян в останніх на момент опитування національних виборах можна оцінити як високий (не менш як дві третини зайнятого населення)¹. Проте в Україні (85%) він значно вищий, ніж в інших постсоціалістичних (до 72%) і західних (до 80%) країнах (табл. 2-В). Спостерігаються також міжкрайові відмінності рівня електоральної активності у класовому вимірі. В Україні та Росії частки учасників голосування в різних класах досить близькі (тільки серед представників службового класу ця частка дещо вища, ніж серед інших класів), тобто не можна сказати, що якийсь клас

¹ Про емпіричні факти й теоретичне пояснення високого рівня електоральної активності в країнах стабільних розвинених і нових демократій див.: [Вишняк, 2000: с. 166–176]. Серед трьох основних теорій електоральної поведінки як у західних, так і в постсоціалістичних країнах найефективнішим вважають “соціально-психологічний підхід”, потім “теорію економічного голосування” і (з великим відривом) “соціологічний підхід”, частиною якого є пояснення особливостей електорального вибору з огляду на класову позицію виборців (люди робітничого класу традиційно голосували за ліві партії, а середнього класу — за праві) [Вишняк, 2000: с. 190–200].

значно більшою мірою визначає результати виборів. Натомість у країнах Східної й Західної Європи класові відмінності куди виразніші: службовий клас і дрібні власники більш електорально активні, ніж люди робітничого класу.

Таким чином, в європейському просторі спостерігається спектр країн із різним рівнем партійної зорганізованості: для одних (Австрія, Швейцарія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія) характерні високий рівень тих, хто демонструє близькість до конкретної партії (понад 60%) і голосує за неї (близько 80%), і водночас масова формальна безпартійність, але все одно з помітною часткою (7–10%) володарів партійних квитків; а в інших (як постсоціалістичних, наприклад, Угорщині та Польщі, так і західноєвропейських, приміром, Великій Британії та Франції) фіксується ситуація майже суцільної безпартійності (до 2% членів партії) і невисокої частки симпатиків партій (до 40%). Україна посідає проміжне місце між цими крайностями: тут сформувалася ситуація, ближча до низки постсоціалістичних країн (Росії, Болгарії, Словенії, Естонії, Чехії, Хорватії), коли майже 45% населення має відносно усталені партійні преференції поза участю в роботі партійних організацій, тоді як інша (більша) частина населення є і безпартійною, і позбавленою стійких партійних симпатій.

Таблиця 2 (А–В)

Ставлення до політичних партій серед представників різних соціальних класів у порівнюваних країнах (2005–2011 роки), % тих, хто відповів “так”*

Соціальний клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
			(а) із вищим рівнем членства у партіях	(б) із ниж- чим рів- нем член- ства у партіях	(в) із вищим рівнем членства у партіях	(г) із ниж- чим рів- нем член- ства у партіях
1	2	3	4	5	6	7
(А) Чи є Ви членом якоїсь політичної партії?						
Службовий клас	6,6	5,8	7,0	1,9	8,3	4,3
Клас рутинної нефізичної праці	4,4	3,0	4,5	0,9	5,6	2,1
Дрібні і середні власники	5,3	5,7	6,1	2,0	12,7	3,7
Кваліфіковані робітники	1,9	2,9	4,3	1,1	4,7	2,0
Некваліфіковані робітники	2,2	2,8	4,1	0,6	5,7	2,0
За вибіркою загалом	4,1	3,9	5,2	1,3	7,3	3,0

Закінчення табл. 2 (А–В)

1	2	3	4	5	6	7
(Б) Чи є в країні така політична партія, що Вам ближча за інші?						
Службовий клас	51,1	48,8	52,7	46,2	65,8	59,1
Клас рутинної нефізичної праці	43,5	45,8	42,7	31,4	56,6	46,8
Дрібні і середні власники	52,8	44,8	48,5	32,1	61,8	52,0
Кваліфіковані робітники	45,2	39,6	40,4	32,2	51,9	43,8
Некваліфіковані робітники	49,6	45,3	40,8	30,7	51,9	43,9
За вибіркою загалом	48,4	45,5	45,1	35,3	60,0	50,8
(В) Чи брали Ви участь у голосуванні на останніх національних виборах?						
Службовий клас	87,5	72,5	76,8	82,6	86,5	82,8
Клас рутинної нефізичної праці	82,7	68,8	66,0	70,8	75,0	72,0
Дрібні і середні власники	82,0	65,0	69,4	72,8	82,4	79,4
Кваліфіковані робітники	82,1	67,5	62,3	65,5	70,1	67,7
Некваліфіковані робітники	86,4	67,5	61,2	63,5	71,1	65,8
За вибіркою загалом	85,2	69,2	67,4	71,6	79,6	74,9
<i>Кількість респондентів</i>	<i>6793</i>	<i>6392</i>	<i>6140</i>	<i>18712</i>	<i>23779</i>	<i>101234</i>

* *Джерело:* дані ESS 2005–2011 років. До групи країн Східної Європи і вищим (а) (3–10%) рівнем членства у партіях входять Хорватія, Болгарія, Словенія, Естонія, Чехія, а з нижчим (б) (1–2%) – Угорщина, Словаччина і Польща. До групи країн Західної Європи із вищим (в) (7–12%) рівнем членства входять Австрія, Швейцарія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, а з нижчим (г) (2–4%) – Німеччина, Португалія, Іспанія, Франція, Велика Британія.

Дані України і Росії зважено на дизайн-ефект, а країн Східної та Західної Європи – на комбіновану $\text{var weight}_2 = \text{dweight} * \text{pweight}$.

Політико-ідеологічна сегментація. Показниками політико-організаційної сформованості певних класів, крім розглянутих вище класових відмінностей у рівні формального членства в політичних партіях, симпатиків партій та учасників електоральних кампаній, є відмінності в їхній політико-ідеологічній сегментації. Останню визначають 1) через самоідентифікацію людей із широкими політико-ідеологічними течіями в сучасному соціумі і 2) через вибір ними конкретних політичних партій для членства в них або в якості електорального вибору. (Цей предмет був у центрі уваги низки вітчизняних дослідників [Вишняк, 2000, 2017, 2018; Куценко, 2006, 2012; Макеєв, Стукало, 2007; Ручка, 2015].)

Політико-ідеологічна сегментація суспільства базується, як правило, на виокремленні трьох типологічних груп — лівих, центристів і правих. Проте емпірична операціоналізація їх різниться в конкретних дослідницьких проєктах. Так, у моніторингу Інституту соціології НАНУ респондентам пропонують ідентифікувати себе з однією із восьми політико-ідеологічних течій¹, кожну з яких аналітично диференціюють як “ліву”, “центристську” і “праву”. Відповідно до сегментації, запропонованої Анатолієм Ручкою, до “лівих” течій відносять комуністичну і соціалістичну, до “центристських” — соціально-демократичну, “зелену” і ліберальну, а до “правих” — християнсько-демократичну, національно-демократичну і націоналістичну [Ручка, 2015]². Респондентів, які змогли здійснити політико-ідеологічну самоідентифікацію, диференціюють на прихильників “лівої”, “центристської” або “правої” течії, а тих, хто не зміг або не захотів визначити свою позицію, відносять до “неідентифікованих”.

З’ясувалося, що в широкій часовій перспективі — від 1994 до 2017 року — фіксується фундаментальна динаміка політико-ідеологічних профілів як зайнятого населення загалом, так і представників різних класів (табл. 3). Серед громадян України поступово знижувалася частка неідентифікованих (які не визначили свою позицію) — із 63% у середньому в першій половині 1990-х років до 50% у 2010-х; відповідно зростала частка визначених — із третини до половини населення. Серед останніх тренди були такі: знижувалася частка прихильників “лівих” ідеологій і зростала частка “центристів” та “правих” (рис. 5). У 1990-ті роки ідеологічні пререференції українців розподілялися так: 16–23% були прихильниками лівої ідеології, 12–15% — правої, 8–11% — центристської. У 2010-х роках відбулася інверсія пререференцій: найбільш запитуваними стали праві ідеології (у середньому 25%) і центристські (близько 20%), а ліві залишилися привабливими тільки для 10%.

Крім того, фіксувалася і специфіка політико-ідеологічної сегментації серед різних класів (табл. 3 і рис. 6). Цілком очікувано, що впродовж усього періоду спостережень прихильниками лівих течій найменшою мірою були дрібні та середні власники, а найбільшою — кваліфіковані й некваліфіковані робітники. Центристські й праві ідеології в останні десятиліття були ближчі представникам службового класу і власникам. Звернімо увагу, що частка невизначених у своїх політико-ідеологічних пререференціях була вищою серед працівників рутинної нефізичної праці, некваліфікованих і кваліфіко-

¹ Запитання в анкеті звучить так: “У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі більш-менш самостійні течії. Далі наведено кілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, що є найближчою для Вас”. Серед варіантів відповіді такі течії: комуністична, соціалістична, соціально-демократична, “зелена”, ліберальна, християнсько-демократична, національно-демократична, націоналістична.

² Олександр Вишняк дотримується іншого групування названих течій: “ліві” — комуністична, соціалістична і соціал-демократична, “центристські” — зелена і “праві” — ліберальна, християнсько-демократична, національно-демократична і націоналістична [Вишняк, 2017: с. 91].

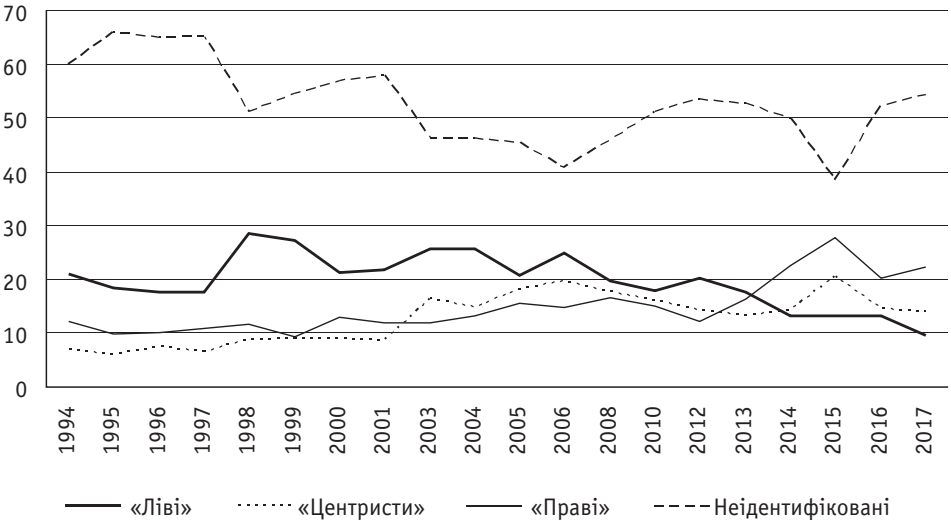
Таблиця 3

Динаміка політико-ідеологічних профілів представників різних класів (1994–2017 роки), %*

Соціальний клас	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ЛІВІ																				
Службовий клас	21,9	13,3	13,9	14,5	20,8	22,2	12,9	13,2	13,7	18,3	9,5	18,6	15,9	5,9	13,7	14,3	11,0	7,6	9,9	6,1
Клас рутинної нефізичної праці	18,3	15,8	16,8	13,8	18,1	23,4	10,5	11,8	15,9	22,5	13,2	17,7	12,1	7,8	18,5	16,0	13,3	8,7	13,6	3,1
Дрібні і середні власники	3,8	7,4	11,6	10,0	17,8	13,4	10,5	10,1	6,3	10,8	9,1	12,5	11,0	8,0	8,2	13,0	9,0	11,1	5,1	5,7
Кваліфіковані робітники	19,2	20,9	19,1	17,9	22,2	24,5	21,5	21,1	22,5	22,6	17,8	18,1	14,3	11,4	13,2	14,2	10,2	10,3	8,2	8,7
Некваліфіковані робітники	19,4	16,8	14,8	16,3	34,9	27,6	22,7	17,9	30,3	18,5	18,7	22,1	17,8	15,6	16,6	11,2	7,8	13,2	15,1	8,9
Усього	19,1	16,5	16,0	15,7	23,2	23,5	17,0	16,1	19,4	19,5	14,2	18,3	14,7	10,0	14,2	13,7	10,3	9,6	9,9	6,9
ЦЕНТРИСТИ																				
Службовий клас	11,8	10,3	12,0	11,4	18,6	13,8	20,1	11,4	23,1	22,5	27,5	25,3	20,9	22,5	22,1	21,6	17,6	22,5	20,8	16,2
Клас рутинної нефізичної праці	2,8	6,9	4,4	5,7	12,4	4,3	8,4	5,5	21,2	16,7	18,6	19,8	16,2	25,2	19,4	17,0	19,0	24,0	13,6	16,3
Дрібні і середні власники	18,9	16,0	18,8	11,7	17,8	14,9	12,8	12,7	12,7	19,4	24,7	31,9	29,0	23,9	21,9	18,2	15,7	24,2	22,2	25,0
Кваліфіковані робітники	7,7	6,1	5,9	6,4	8,3	10,3	8,9	7,3	21,2	17,9	23,6	21,9	19,4	11,8	18,3	13,9	13,6	19,8	13,1	10,3
Некваліфіковані робітники	2,3	2,7	4,3	5,0	2,6	6,1	3,9	10,7	11,6	12,6	13,7	19,1	17,8	12,5	10,6	11,2	12,8	16,7	18,9	17,8
Усього	8,0	7,7	8,2	7,8	11,4	10,1	11,1	9,3	19,1	18,3	22,3	23,2	20,4	17,8	18,3	16,1	15,6	21,4	17,5	15,7
ПРАВІ																				
Службовий клас	15,8	14,4	12,0	11,4	13,3	12,9	17,0	14,2	18,4	16,5	22,1	19,8	19,9	23,0	18,6	20,3	25,9	34,0	23,3	27,9
Клас рутинної нефізичної праці	14,7	5,0	9,7	10,3	10,5	8,5	14,7	10,0	13,3	12,5	17,1	10,4	11,1	13,6	8,3	17,0	12,4	29,8	21,8	24,5
Дрібні і середні власники	20,8	16,0	11,6	13,3	9,6	11,9	24,4	21,5	30,2	17,2	23,4	15,3	17,0	18,2	13,7	24,7	34,8	31,3	28,3	31,8
Кваліфіковані робітники	12,7	10,9	13,3	12,8	12,0	8,8	13,0	13,0	10,0	14,7	16,3	16,2	20,9	18,4	12,1	14,5	18,6	31,2	17,4	21,3
Некваліфіковані робітники	13,1	10,7	7,4	15,0	8,6	8,0	9,1	6,4	9,0	8,4	10,8	12,2	15,9	11,9	13,2	19,6	24,8	33,3	17,0	16,3
Усього	14,4	11,7	11,4	12,6	11,3	10,0	14,7	12,6	14,2	14,2	17,7	15,9	18,4	17,6	13,6	18,2	22,8	32,3	21,1	24,5
НЕІДЕНТИФІКОВАНІ																				
Службовий клас	50,5	62,0	62,0	62,7	47,3	51,1	50,0	61,2	44,8	42,7	41,0	36,4	43,4	48,5	45,6	43,7	45,5	35,9	46,0	49,7
Клас рутинної нефізичної праці	64,2	72,3	69,0	70,1	59,0	63,8	66,3	72,7	49,6	48,3	51,2	52,1	60,6	53,4	53,7	50,0	55,2	37,5	50,9	56,1
Дрібні і середні власники	56,6	60,5	58,0	65,0	54,8	59,7	52,3	55,7	50,8	52,7	42,9	40,3	43,0	50,0	56,2	44,2	40,4	33,3	44,4	37,5
Кваліфіковані робітники	60,4	62,0	61,7	62,8	57,5	56,4	56,5	58,6	46,3	44,8	42,4	43,8	45,3	58,4	56,4	57,4	57,6	38,7	61,3	59,7
Некваліфіковані робітники	65,1	69,8	73,5	63,8	53,9	58,3	64,3	65,0	49,0	60,5	56,8	46,6	48,6	60,0	59,6	58,1	54,6	36,8	49,1	57,0
Усього	58,4	64,2	64,4	63,9	54,0	56,4	57,2	62,1	47,3	47,9	45,8	42,6	46,5	54,6	53,8	52,0	51,2	36,7	51,5	53,0

* Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАН України.

ваних робітників. А описані вище тренди динаміки прихильників тієї чи іншої течії були властиві представникам усіх класів.

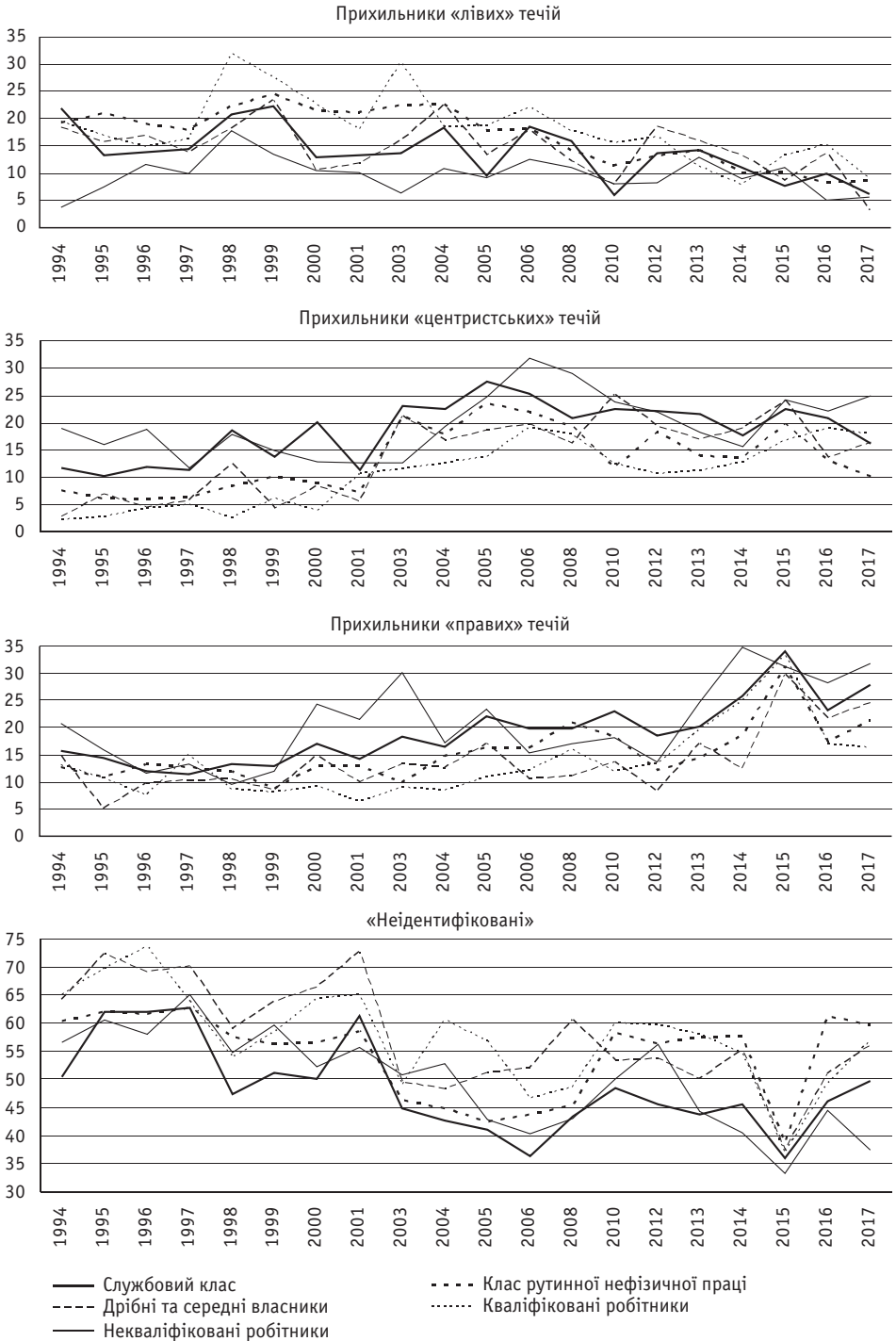
Джерело: див. дані табл. 3.

Рис. 5. Динаміка політико-ідеологічної сегментації серед населення України (1994–2017 роки), %

У міжнародному проєкті ESS прихильники політичних ідеологій ідентифіковані методично іншим (на думку експертів, менш вдалим) способом. Респонденти локалізують свою позицію на 11-бальній шкалі “праві — ліві”, де 0 балів означає “ліві”, а 10 — “праві”¹. Позиції шкали від 0 до 3 згруповано як “ліві”, від 4 до 6 — “центр”, а від 7 до 10 — “праві”. Згідно з даними, поданими в таблиці 4 (де зведено відсоткові розподіли за умовними категоріями серед респондентів, що визначилися², і розраховано середнє зважене) і на рисунку 7, існують певні міжкрайнові відмінності самоідентифікації громадян із різними політико-ідеологічними течіями. У середньому у 2005–2011 роках (усі хвилі проєкту фіксують ті самі тенденції) в усіх порівнюваних країнах переважають центристи (від 51% до 63%), а головні відмінності виявляються у співвідношенні лівих і правих. Так, у всіх країнах постсоціалістичного простору прихильники правих (християнсько-демократичних, національно-демократичних і націоналістичних) ідеологій переважають над прихильниками лівих (соціалістичних і соціал-демократичних), причому незалежно від того, мізерний у них рівень членства в партіях (наприклад, 1% у Польщі й Угорщині) чи більш-менш помітний (від 4% у Болгарії та Словенії). Проте у західних країнах фіксуються значні відмінності: співвідно-

¹ Запитання в анкеті звучать так: “У політиці люди найчастіше говорять про “правих” і “лівих”. Використовуючи цю картку, скажіть, де б Ви розташували себе на шкалі, де 0 означає “ліві”, а 10 — “праві”?”

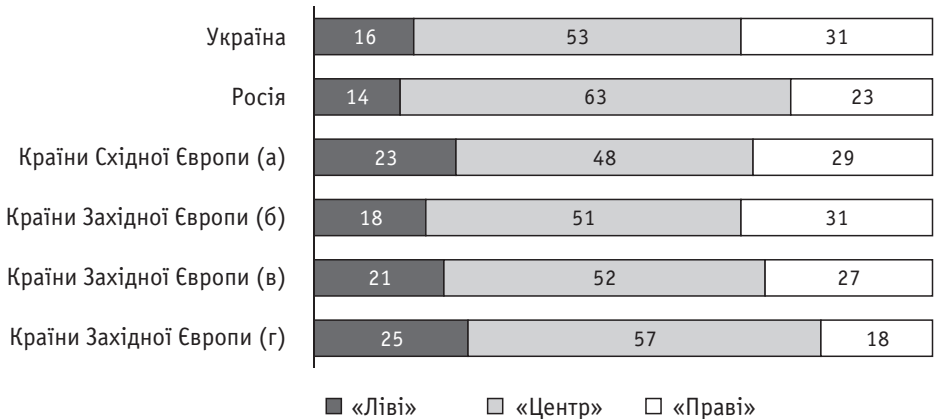
² У проєкті ESS в Україні неідентифікованими (такими, що не дали відповіді) залишилися у 2005–2011 роках 35%–43%, а в моніторингу — не менш як 42%.

Джерело: див. дані табл. 3.

Рис. 6. Динаміка частки прихильників політико-ідеологічних течій серед представників різних класів (1994–2017 роки), %

шення прихильників крайніх політичних течій на користь правих відзначається в країнах із помітним рівнем партійного членства (Австрії, Швейцарії, Бельгії, Норвегії, Швеції, Данії, Фінляндії), а на користь лівих — у країнах із майже повною безпартійністю (Німеччині, Португалії, Іспанії, Франції, Великій Британії). Пояснення того дещо парадоксального факту, що громадяни Східної Європи приписують собі радше “праву” орієнтацію в політиці, а більша частина громадян Західної Європи — радше “ліву”, вітчизняні дослідники (наприклад: [Макеєв, Стукало, 2007: с. 112]) вбачають у тому, що в постсоціалістичних країнах останніми десятиліттями реалізувалася економічна і соціальна політика, що передбачала роздержавлення власності й супроводжувалася зростанням статусної і матеріальної стратифікації; разом із тим дані різноманітних опитувань вказують, що не було навіть натяку на полівіння потенційного електорату, навпаки, підтримка комуністичної партії неухильно скорочувалася.

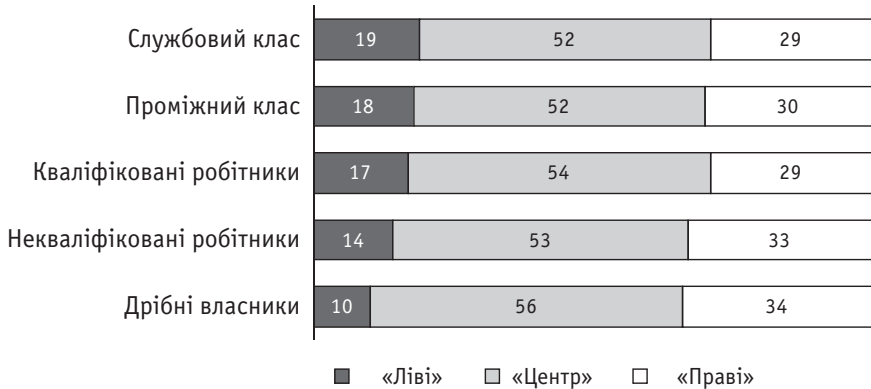
Джерело: див. дані табл. 4.

Рис. 7. Порівняння розподілу зайнятого населення різних країн на шкал “ліві — праві” (ESS 2005–2011 років), % серед тих, хто відповів

Утім, класові відмінності в ідеологічних пререференціях у всіх країнах невеликі (табл. 4 і рис. 8). Більш як половина представників усіх класів концентрується в “центристських” позиціях, а решта розподіляється між ідеологічними полюсами. При цьому класи найманих працівників не мають принципових відмінностей самоідентифікації в лівому – правому спектрі, тоді як дрібні власники (причому в усіх типах суспільств) демонструють найменш ліву і найбільш праву ідеологічну позицію.

Важливим показником політико-ідеологічної сформованості різних класів, крім самоідентифікації їхніх представників із певною ідеологічною течією, є вибір конкретної партії в сенсі членства в ній та електорального вибору. Проте в емпіричних дослідженнях такий аналіз класової сегментації партійного поля супроводжується низкою методичних ускладнень. По-перше, на думку експертів (О.Вишняка, І.Бекешкіної, С.Макеєва, А.Ручки), конкретні партії некоректно диференціювати на ліві, праві та центристські, оскільки ця сегментація не збігається з українськими реаліями. Олександр Вишняк вважає, що в сучасній Україні поки не склалися достатні соціальні

умови для формування класичної європейської системи ідеологічних лівих і правих партій¹ [Вишняк, 2018]. Проте з метою конкретного дослідження (як компромісний вихід із методично складної ситуації) експерт рекомендує список політичних партій умовно сегментувати не на “ліві”, “праві” й “центристські”, а на “традиційні ліві”, “праві українсько-національні” та “ідеологічно невизначені й центристські”.

Джерело: дані табл. 4.

Рис. 8. Порівняння розподілу представників різних класів в Україні на шкалі “ліві — праві” у різних країнах (ESS 2005–2011 років), % серед тих, хто відповів

¹ На підставі аналізу О.Вишняка можна виокремити три етапи трансформації характеру партійного поля України за два десятиліття її незалежності [Вишняк, 2018]. *На першому етапі* (1994–2002 роки) існував певний зв’язок назв і програм політичних партій з певною політичною ідеологією, а кожному секторові ідеологічних ідентифікацій громадян відповідала своя партія-лідер (у секторі комуністичного електорату — КПУ, соціалістичного — СПУ, зеленого — ПЗУ, соціал-демократичного — СДПУ(о), національно-демократичного — Народний Рух). Відповідно фіксувалася кореляція між ідеологічною ідентифікацією громадян і результатами їхнього голосування за конкретні ідеологізовані (принаймні за назвою) партії. Перелом настає після Помаранчевої революції 2004 року: партії поступово перестають бути навіть псевдо-ідеологічними. Так, *на другому етапі* у 2004–2012 роках відбувається трансформація сформованої в першому десятилітті незалежності України поляризованої ідеологізованої партійної системи (комуністи — націоналісти) в систему деідеологізованих кланових партій і блоків лідерського типу — Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко, Блок Віктора Ющенка “Наша Україна” та ін. Починаючи від виборів до Верховної Ради 2006 року, електоральна підтримка громадян дедалі більше зсувалася від ідеологізованих (за назвою) партій до партій і блоків лідерського типу, котрі (як виразники бізнес-інтересів певних кланів) почали прикривати свої інтереси вже не класичними ідеологічними гаслами, а цивілізаційними, апелюючи, з одного боку, до абстрактних демократичних європейських гасел (мало диференційованих ідеологічно), а з іншого — до євразійських (російсько-імперських, інтеграційних). *Третій етап* окреслився після 2014 року, коли рівень глибинної конфліктності сформованої упродовж 2004–2012 років поляризованої кланово-лідерської партійної системи псевдоцивілізаційного типу знизився, і вона дедалі більше еволюціонує в кланово-лідерську систему ситуативного типу, в якій суперечності між провідними партіями мають не системний, а кон’юнктурний характер і яка є дуже нестабільною.

Таблиця 4

**Порівняння розподілу представників різних класів на шкалі
“ліві – праві” у різних країнах (ESS 2005–2011 років),
% серед тих, хто відповів**

Соціальний клас	«Ліви»	«Центр»	«Праві»	Середній бал
Україна				
Службовий клас	18,6	52,3	29,1	5,40
Клас рутинної нефізичної праці	17,8	52,7	29,6	5,47
Дрібні і середні власники	10,2	55,5	34,3	5,76
Кваліфіковані робітники	17,2	53,7	29,0	5,37
Некваліфіковані робітники	13,6	52,8	33,5	5,74
За вибіркою загалом (N = 4319)	16,5	52,9	30,6	5,52
Росія				
Службовий клас	14,8	61,2	24,1	5,25
Клас рутинної нефізичної праці	11,6	63,7	24,7	5,42
Дрібні і середні власники	15,2	60,9	23,9	5,35
Кваліфіковані робітники	13,9	64,7	21,4	5,19
Некваліфіковані робітники	16,7	64,2	19,1	5,08
За вибіркою загалом (N = 3994)	14,4	63,0	22,6	5,24
(а) Країни Східної Європи (із вищим рівнем членства у партіях)				
Службовий клас	21,7	43,4	34,9	5,43
Клас рутинної нефізичної праці	21,5	50,2	28,3	5,23
Дрібні і середні власники	13,7	47,8	38,5	5,86
Кваліфіковані робітники	25,3	50,8	23,9	4,96
Некваліфіковані робітники	27,8	50,9	21,3	4,77
За вибіркою загалом (N = 5275)	23,1	48,2	28,7	5,19
(б) Країни Східної Європи (із нижчим рівнем членства у партіях)				
Службовий клас	18,0	49,2	32,8	5,52
Клас рутинної нефізичної праці	18,6	51,9	29,5	5,39
Дрібні і середні власники	16,1	50,6	33,3	5,64
Кваліфіковані робітники	16,9	54,8	28,1	5,42
Некваліфіковані робітники	18,4	52,4	29,2	5,39
За вибіркою загалом (N = 16018)	17,8	51,5	30,7	5,46
(в) Країни Західної Європи (із вищим рівнем членства у партіях)				
Службовий клас	21,5	48,6	30,0	5,23
Клас рутинної нефізичної праці	22,1	54,4	23,4	5,01
Дрібні і середні власники	11,8	48,8	39,4	5,84
Кваліфіковані робітники	21,2	56,3	22,5	4,97
Некваліфіковані робітники	20,6	56,8	22,6	5,03
За вибіркою загалом (N = 22696)	20,7	51,8	27,5	5,18

Закінчення табл. 4

Соціальний клас	«Ліви»	«Центр»	«Праві»	Середній бал
(г) Країни Західної Європи (із нижчим рівнем членства у партіях)				
Службовий клас	26,9	54,9	18,2	4,72
Клас рутинної нефізичної праці	25,1	59,2	15,8	4,70
Дрібні і середні власники	18,8	55,1	26,1	5,24
Кваліфіковані робітники	25,2	59,2	15,6	4,67
Некваліфіковані робітники	26,0	58,6	15,4	4,63
За вибіркою загалом (N = 91823)	25,3	57,1	17,6	4,74

Джерело: аналогічне до табл. 2.

По-друге, складність аналізу прихильників конкретних партій криється й у крайній несталості партійної системи України: у парламентських виборчих кампаніях різних років списки учасників (партій і партійних блоків) суттєво різнилися, а деякі з них встигали поміняти свою ідеологічну спрямованість. Відповідно, типологізація названих вище умовних категорій являє собою окреме аналітичне завдання. Так, списки партій у національному масиві різних хвиль проекту ESS¹ були диференційовані за описаним вище принципом на підставі експертних оцінок низки вітчизняних дослідників (О.Вишняка, С.Макеєва, А.Ручки) (див. Додаток). Приміром, у ESS 2009 і 2011 років партії, що брали участь у виборах до Верховної Ради України 30 вересня 2007 року, було згруповано так: “традиційні ліви” — Комуністична партія України, Соціалістична партія України і Прогресивна соціалістична партія України, “праві українсько-національні” — “Блок Юлії Тимошенко” і “Наша Україна — Народна Самооборона” та “ідеологічно-невизначені і центристські” — “Блок Литвина” і Партія регіонів.

По-третє, описану типологію партій застосовували для класового аналізу прихильників конкретних партій та електоральних симпатій, проте невелика кількість членів партій (до 50 осіб) не давала змоги проаналізувати, членами яких саме партій є представники тих чи інших класів.

Аналіз електоральних преференцій щодо конкретних партій серед населення загалом у різних хвилях проекту ESS показує, наскільки хитливим є партійний електорат в Україні (табл. 5-Г і рис. 9). Якщо у 2005 році (запитання про вибори до Верховної Ради 31 березня 2002 року) люди значно частіше повідомляли про голосування за українсько-національні партії (58%), ніж за традиційні ліви (24%) й ідеологічно невизначені (18%), то з кожною виборчою кампанією розподіл змінювався: 2007-го (вибори до Верховної Ради 26 березня 2006 року) розподіл електорального вибору партій був іншим (відповідно 55%, 8% і 37%), тобто свій електорат втрачали пере-

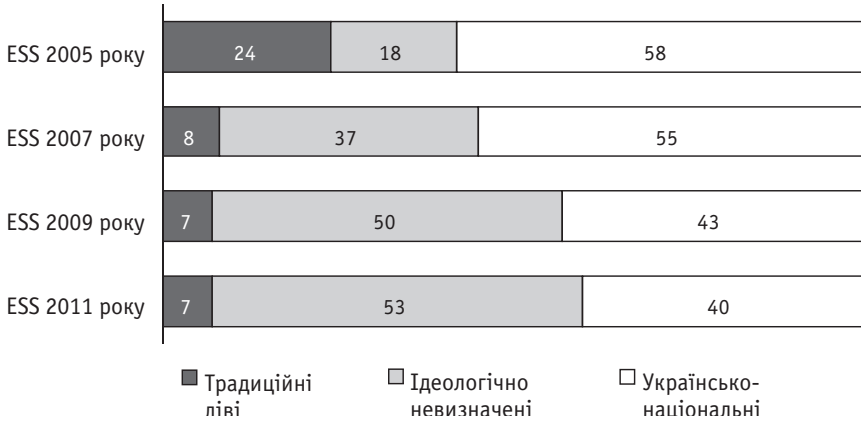
¹ У кожній хвилі ставили запитання про партії, що брали участь в останніх перед опитуванням виборах до Верховної Ради України.

важно традиційні ліві партії на користь ідеологічно невизначених. У 2009 і 2011 роках (запитання про вибори до Верховної Ради 30 вересня 2007 року) стався новий поворот, але іншого напрямку: зменшився електорат насамперед українсько-національних партій і (меншою мірою) традиційних лівих на користь ідеологічно невизначених (відповідно 43%, 7% і 50%). Таким чином, традиційні ліві партії стабільно втрачали свій електорат, а переваги українсько-національних та ідеологічно невизначених партій були ситуативними.

Проте у рамках даного дослідження нас цікавить головно питання, чи були ці тренди класово зумовленими, тобто забезпеченими електоратом якогось одного класу або рівномірно всіх. Аналіз показав, що ця динаміка не мала класової специфіки: від 2005 до 2007 року в лівих партіях розчарувалися як представники службового класу, так і робітничого (виняток становили власники, які в усіх виборчих кампаніях рідше голосували за ці партії); а з 2007 до 2011-го — українсько-національні партії втрачали підтримку серед представників усіх класів. Цей факт/висновок також можна проілюструвати на даних ESS із застосуванням “індексу партійно-групових зв’язків”, розробленого Джоном Павелом-мол. для порівняльного аналізу впливу класу, етнокультурних і релігійно-конфесійних розбіжностей на електоральну поведінку виборців [Powell, 1982]. Для обчислення цього індексу для “класово-статусного” голосування виборців країни поділено на “робітничий клас” і “середній клас”. (У нашому випадку до “робітничого класу” віднесені кваліфіковані та некваліфіковані робітники, а до “середнього класу” — власники та службовий клас.) Для кожної із цих груп розраховується частка тих, хто голосував за ліві партії (комуністів, соціалістів і соціал-демократів). Різниця між часткою робітників і часткою представників середнього класу, що голосували за ліві партії (у нашому випадку — “традиційні ліві”), і становить індекс¹. Згідно з даними ESS (табл. 5-Г), індекс класово-партійних зв’язків в Україні в період 2005–2011 років фіксувався в межах 0–3%, що підтверджує висновок про відсутність впливу класу на партійно-електоральний вибір.

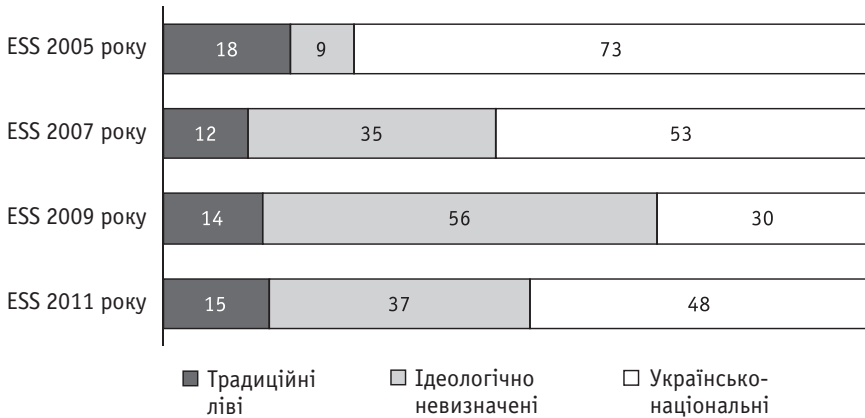
Факт несталості партійного поля і класово-партійної несформованості підтверджує й аналіз динаміки розподілу прихильників конкретних партій, що їх люди вважають близькими (табл. 5-Е і рис. 10). Якщо у 2005 році українсько-національні партії мали помітно більшу частку симпатиків (73%), ніж традиційні ліві (18%) та ідеологічно невизначені (9%), то в наступні роки вони поступилися своїми позиціями на користь ідеологічно невизначених партій (у 2009 році 30%, 14% і 56% відповідно), але на 2011 рік стали їх відновлювати.

¹ Згідно з даними порівняльного аналізу, у 1960–1970-х роках класово-партійний індекс значно варіював у західних країнах [Powell, 1982]. Дж.Павел вирізняв чотири типи країн за рівнем класово-статусного впливу на електоральний вибір: від високого (40–55%) у Великій Британії, Австралії та скандинавських країнах до “низького” (6–20%) у Канаді, США, Франції, Німеччині, Нідерландах. (Детальніше про міжкраїнові відмінності та особливості політичної, партійної, виборчої систем цих країн див.: [Вишняк, 2000: с. 155–160; Голосов, 1997].)

Джерело: дані табл. 5-Г.

Рис. 9. Динаміка розподілу партійно-електоральних преференцій серед зайнятого населення України (ESS 2005–2011 років), % серед тих, хто відповів

Джерело: дані табл. 5-Е.

Рис. 10. Динаміка розподілу серед зайнятого населення України партій, які респонденти вважають близькими (ESS 2005–2011 років), % серед тих, хто відповів

Класовий аналіз симпатиків певних партій свідчить, що серед різних класів найманих працівників нема відмінностей: вони аналогічним чином вагалися у своїх партійних симпатіях. Натомість дрібні власники були в цьому відносно постійними: з року в рік серед них не більш як 7% вважали близькими традиційні ліві партії, а більшість (крім 2009 року) зберігали вірність українсько-національним партіям. Таким чином, основна конкуренція за симпатії громадян розгорталася між українсько-національними й ідеологічно невизначеними партіями, а традиційні ліві партії втрачали свою популярність. Проте головний висновок полягає в тому, що прихильність до конкретних партій і серед населення загалом, і серед представників різних класів (переважно найманих працівників) мала вельми ситуативний характер; можна лише (в якості гіпотези) говорити про тренд до політико-партійної сформованості класу власників.

Таблиця 5 (А–Е)

Динаміка розподілу прихильників політико-ідеологічних течій, електоральних переваг, рівня членства у політичних партіях серед представників різних класів зайнятого населення України (2005–2011 роки), % серед тих, хто відповів*

Соціальний клас	А			Б			В	Г			Д	Е			
	Чи є членом партії			Прихильники політико-ідеологічної течії			Факт голосування	Партія, за яку голосували			Навчальність	Партія, яка ближче			
	лівої	центристської	правої	Середнє значення				Традиційна ліва	Ідеологічно незалежна	Українсько-національна	Традиційна ліва			Ідеологічно незалежна	Українсько-національна
2005 рік															
Службовий клас	6,3	15,4	46,8	37,7	5,89	90,6	23,2	18,6	58,2	69,0	18,6	9,3	72,1		
Клас рутинної нефізичної праці	3,8	15,8	46,5	37,6	5,87	82,1	22,5	20,8	56,7	52,4	18,4	13,2	68,4		
Дрібні і середні власники	5,1	5,0	50,0	45,0	6,07	81,4	11,7	10,1	78,3	55,4	6,8	4,5	88,6		
Кваліфіковані робітники	1,6	18,5	48,2	33,3	5,40	80,8	26,8	30,1	43,1	48,7	18,4	21,4	60,2		
Некваліфіковані робітники	1,2	13,4	52,2	34,3	5,81	87,1	25,2	13,6	61,2	59,9	18,3	3,7	78,0		
За вибіркою загалом	3,3	14,8	48,9	36,3	5,80	86,0	23,7	18,2	58,1	59,3	17,8	9,0	73,2		
2007 рік															
Службовий клас	9,6	19,8	46,7	33,4	5,66	92,3	8,9	34,5	56,6	52,4	14,8	30,7	54,5		
Клас рутинної нефізичної праці	6,5	16,8	43,2	40,0	5,94	89,6	6,6	40,9	52,5	44,1	7,1	38,4	54,5		
Дрібні і середні власники	8,0	18,2	59,1	22,7	5,29	94,3	8,3	36,1	55,6	53,3	5,4	21,6	73,0		
Кваліфіковані робітники	1,1	13,8	50,9	35,3	5,80	89,9	6,6	40,1	34,2	42,9	9,7	39,8	50,5		
Некваліфіковані робітники	3,7	12,2	47,4	40,3	6,13	91,9	8,1	37,2	34,7	46,4	12,8	38,1	49,0		
За вибіркою загалом	5,5	15,9	47,7	36,2	5,86	91,4	7,6	37,6	54,8	47,3	11,6	35,5	52,9		

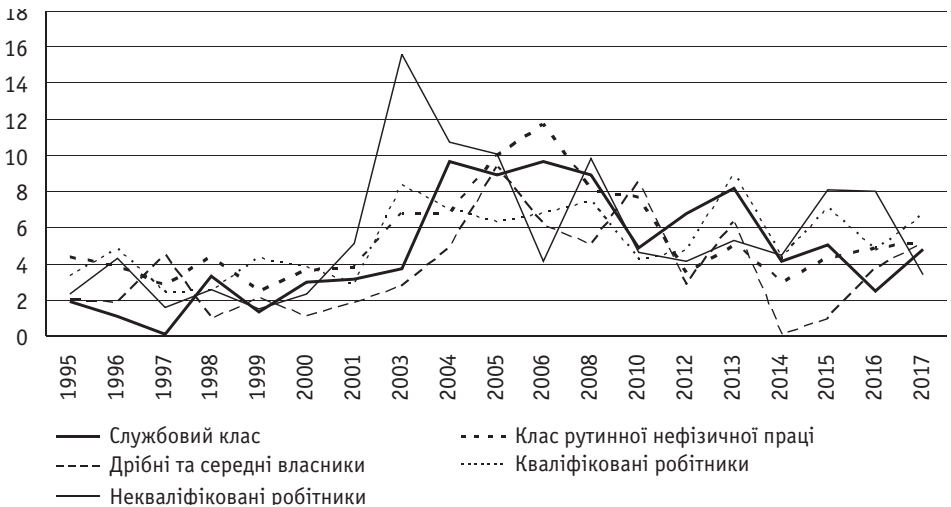
Закінчення табл. 5 (А–Е)

Соціальний клас	А			Б			В	Г			Д	Е		
	Чи є членом партії			Прихильники політико-ідеологічної течії				Партія, за яку голосували				Партія, яка ближче		
	лівої	центристської	правої	Середнє значення	Факт голосування			Традиційна ліва	Ідеологічно незалежна	Українсько-національна		Традиційна ліва	Ідеологічно незалежна	Українсько-національна
2009 рік														
Службовий клас	4,4	19,1	55,5	25,4	5,18	86,0	5,8	52,1	42,1	45,8	12,9	57,9	29,2	
Клас рутинної нефізичної праці	3,4	20,9	60,4	18,7	5,00	81,6	7,0	51,0	42,0	42,3	15,2	56,0	28,8	
Дрібні і середні власники	7,1	10,0	56,7	33,3	5,81	76,5	7,8	51,6	40,6	44,4	6,5	51,3	42,3	
Кваліфіковані робітники	2,5	16,7	66,7	16,7	4,98	76,5	9,5	52,7	37,9	52,6	20,6	54,6	24,7	
Некваліфіковані робітники	1,8	16,3	61,6	22,1	5,09	83,4	7,9	45,7	49,4	44,4	12,1	50,9	37,1	
За вибіркою загалом	3,5	18,1	59,5	22,4	5,13	82,3	6,5	50,6	42,9	45,7	14,2	55,7	30,1	
2011 рік														
Службовий клас	6,6	20,1	58,9	21,0	4,93	83,7	7,9	58,8	33,3	40,4	18,2	34,1	47,7	
Клас рутинної нефізичної праці	3,7	16,8	58,9	24,3	5,18	77,5	5,0	49,1	45,9	35,6	13,0	37,0	50,0	
Дрібні і середні власники	1,1	8,3	55,0	36,7	5,93	77,5	3,8	39,6	56,6	58,0	4,0	28,0	68,0	
Кваліфіковані робітники	3,1	21,4	50,4	28,2	5,20	80,1	9,3	48,1	42,4	43,4	20,5	37,2	42,3	
Некваліфіковані робітники	2,1	14,1	55,4	30,5	5,54	79,0	5,8	53,1	43,1	39,6	10,7	45,5	43,8	
За вибіркою загалом	4,2	17,8	58,9	25,2	5,18	80,1	6,5	53,1	40,5	39,9	14,7	36,9	48,3	
Кількість респондентів	1607	1003			1586			1038			148			563

* Джерело: дані ESS 2005–2011 років. Дані України зважено на дизайн-ефект.

Звернімо увагу на наявність кореляції розподілу близьких партій і партій електорального вибору, а також на її відсутність стосовно розподілу прихильників різних (ліві, праві та центристи) політико-ідеологічних течій (мабуть, це свідчить про невідале запитання/показник ідеологічної сегментації, вимірюваний у проекті ESS за 11-бальною шкалою). (Аналогічного висновку про те, що ця шкала “ліво-правих” вимірів політичних орієнтацій класів “не спрацювала” у постсоціалістичних країнах, доходять також інші вітчизняні дослідники-користувачі даних ESS, наприклад: [Куценко, 2012: с. 20].)

Рівень довіри до політичних партій. Довіра людей до партій є важливим прогностичним показником ефективності цього соціального інституту для консолідації класу, привабливості партій у плані членства в них або електорального вибору. Згідно з даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, впродовж усього періоду незалежності України цей показник коливався від 3% до 9% (див. табл. 6-А). Настільки низький рівень довіри є, мабуть, ознакою неефективності функціонування цього інституту як виразника та захисника інтересів аналізованих класів, інструменту комунікації, взаємодії та консолідації їхніх членів. Деякий тренд намітився у постмайданні роки — із 2004 по 2008-й, коли максимальним і висхідним був рівень і партійного членства (близько 4%), і довіри до партій (близько 9%). Проте зниження цих показників у подальшому свідчить, що цей кредит довіри не був реалізований. Сьогоднішня ситуація тотальної недовіри акумулює в собі думки про нездатність партій виконувати покладені на них функції, виступає дезінтегрувальним чинником, що не сприяє класовій консолідації й мобілізації. Аналіз рівня довіри до партій у класовому вимірі доводить, що цей показник був відносно вищим у представників службового класу і дрібних власників, ніж у робітників (першою чергою некваліфікованих), причому сплески рівня довіри і рівня членства збігалися за часом (рис. 11).

Джерело: дані табл. 6-А.

Рис. 11. Динаміка рівня довіри до політичних партій серед представників різних класів зайнятого населення України (1994–2017 роки), %

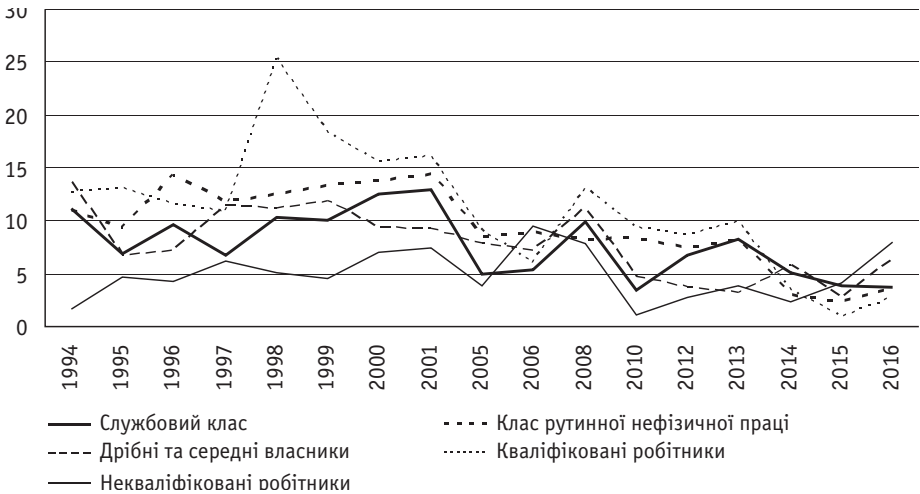
Таблиця 6 (А,Б)

Динаміка рівня довіри до політичних партій серед представників різних класів зайнятого населення України
(1994–2017 роки), %*

Соціальний клас	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
	(А) Рівень довіри до політичних партій (% тих, хто відповів «цілком і радше довіряю»)																			
Службовий клас	–	1,9	1,1	0,1	3,3	1,3	3,0	3,1	3,7	9,7	8,9	9,7	8,9	4,9	6,8	8,2	4,1	5,0	2,5	4,8
Клас рутинної нефізичної праці	–	2,0	1,8	4,5	0,9	2,1	1,1	1,8	2,7	4,9	9,3	6,1	5,0	8,5	2,8	6,3	0,1	0,9	3,7	5,1
Дрібні і середні власники	–	2,3	4,3	1,6	2,6	1,5	2,3	5,1	12,6	10,7	10,1	4,1	9,8	4,6	4,1	5,3	4,5	8,1	8,0	3,4
Кваліфіковані робітники	–	4,4	3,9	2,8	4,4	2,5	3,6	3,8	6,8	6,8	10,0	11,7	8,1	7,7	3,5	5,0	3,0	4,3	4,9	5,2
Некваліфіковані робітники	–	3,3	4,8	2,4	2,5	4,3	3,8	2,8	8,3	7,0	6,3	6,8	7,4	4,2	4,7	8,9	4,3	7,1	4,7	6,7
Усього	–	3,1	3,1	2,0	3,2	2,4	3,1	3,3	6,4	8,0	8,9	8,9	8,1	6,0	4,5	6,7	3,4	4,9	4,2	5,1
(Б) Рівень довіри до Комуністичної партії (% тих, хто відповів «цілком і радше довіряю»)																				
Службовий клас	11,1	6,9	9,7	6,8	10,3	10,1	12,5	13,0	–	–	5,0	5,4	9,9	3,4	6,8	8,2	5,1	3,8	3,7	–
Клас рутинної нефізичної праці	13,6	6,8	7,1	11,4	11,2	11,8	9,4	9,2	–	–	7,8	7,1	11,1	4,7	3,7	3,2	5,8	2,8	6,3	–
Дрібні і середні власники	1,7	4,7	4,3	6,2	5,1	4,5	7,0	7,5	–	–	3,8	9,5	7,8	1,1	2,7	3,9	2,3	4,1	8,0	–
Кваліфіковані робітники	11,0	9,4	14,3	11,8	12,5	13,3	13,7	14,5	–	–	8,5	9,0	8,2	8,4	7,4	8,3	3,0	2,4	3,6	–
Некваліфіковані робітники	12,7	13,1	11,6	10,9	25,3	18,3	15,5	16,1	–	–	9,1	6,1	13,1	9,3	8,7	9,9	3,5	0,9	2,8	–
Усього	11,0	8,6	10,9	9,9	13,2	12,6	12,5	13,1	–	–	7,1	7,2	9,7	6,1	6,6	7,7	4,1	2,9	4,4	–

* Джерело: Дані моніторингу Інституту соціології НАНУ.

На особливу увагу заслуговує динаміка рівня довіри до Комуністичної партії, причому не стільки серед населення загалом, скільки серед класів, що вважаються головною соціальною й електоральною базою цієї традиційної лівої партії (табл. 6-Б і рис. 12). Так, у 1990-х роках серед населення в цілому цей показник тримався на рівні 11%, причому (цілком очікувано) максимальним він був серед некваліфікованих і кваліфікованих робітників (у середньому 14%), а мінімальним — серед дрібних і середніх власників (до 5%). Проте поступово він знизився до 4%, при цьому в усіх класах він мав близькі значення. Ці дані підтверджують сформульований вище висновок про те, що ліві течії в останні десятиліття втрачали своїх прихильників (особливо серед свого електорату) і їхню довіру.

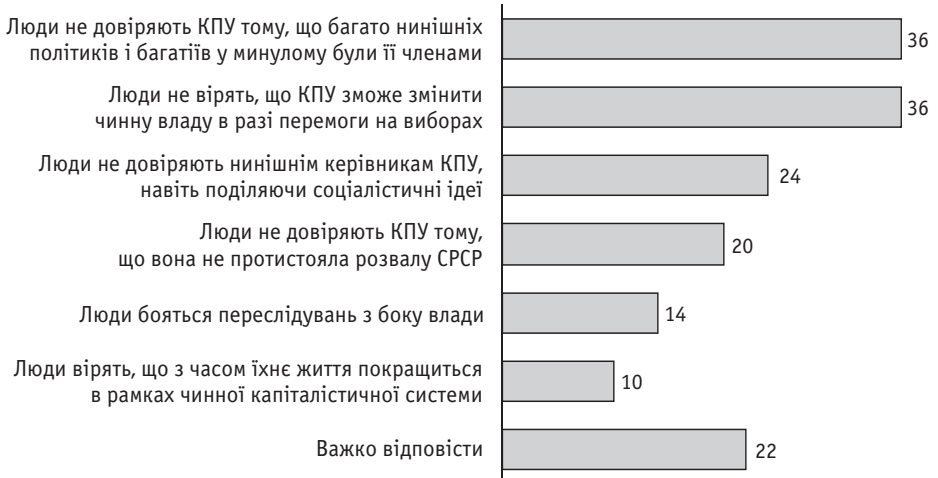

Джерело: дані табл. 6-Б.

Рис. 12. Динаміка рівня довіри до Комуністичної партії України серед представників різних класів зайнятого населення України (1994–2017 роки), %

Описати причини зниження частки прихильників лівих політико-ідеологічних течій і традиційних лівих політичних партій дають змогу дані дослідження працівників матеріальної сфери, проведеного Інститутом соціології НАНУ 2013 року. У цьому проекті 6% респондентів-робітників відзначили, що є членами певної партії, причому серед них лише 10% були членами Комуністичної партії України (КПУ), а 65% — Партії регіонів, 9% — Удару, 7% — Батьківщини, 2% — Свободи і 3% — іншої. Серед названих партій найбільшу частку негативних оцінок у співвідношенні із позитивними зібрали КПУ (41% : 8%) і Партія регіонів (43% : 14%), щоправда, не так уже принципово відрізняючись від решти: Свобода (39% : 14%), Батьківщина (38% : 16%), Удар (27% : 24%). Робітники, яких заведено вважати головною соціальною базою партій лівої орієнтації (комуністичних і соціалістичних), серед причин недовіри до КПУ і неголосування за цю партію на виборах назвали насамперед те, що “багато теперішніх політиків і багатіїв у минулому були її членами” (36%), “люди не вірять, що КПУ зможе змінити чинну владу в разі перемоги на виборах” (36%), “не довіряють нинішнім керівникам КПУ, навіть поділяючи соціалістичні ідеї” (24%), “КПУ не про-

тистояла розвалу СРСР” (20%), “люди бояться переслідувань з боку влади” (14%) і “люди вірять, що згодом їхнє життя поліпшиться в рамках наявної капіталістичної системи” (10%) (рис. 13).

Джерело: дані проекту “Проблеми і перспективи робітничого класу в українському суспільстві”, здійсненого Інститутом соціології НАНУ 2013 року.

Рис. 13. Думки працівників матеріальної сфери про причини недовіри до КПУ і неголосування за неї на виборах (2013 рік), %

Таблиця 7

Рівень довіри населення різних країн до політичних партій і політиків серед представників різних класів (ESS 2005–2011 років), середнє 11-бальної шкали, де 0 — “зовсім не довіряю”, а 10 — “цілком довіряю”*

Соціальний клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
			(а) із вищим рівнем членства у партіях	(б) із нижчим рівнем членства у партіях	(в) із вищим рівнем членства у партіях	(г) із нижчим рівнем членства у партіях
(А) Рівень довіри до політичних партій						
Службовий клас	2,51	3,11	2,60	2,53	4,92	3,46
Клас рутинної нефізичної праці	2,21	3,07	2,40	2,45	4,63	3,27
Дрібні і середні власники	2,51	2,69	2,48	2,19	4,56	3,13
Кваліфіковані робітники	2,33	2,86	2,37	2,24	4,41	3,09
Некваліфіковані робітники	2,42	2,93	2,25	2,21	4,37	3,08
За вибіркою загалом	2,40	3,01	2,42	2,35	4,69	3,27

Закінчення табл. 7

Соціальний клас	Україна	Росія	Країни Східної Європи		Країни Західної Європи	
			(а) із вищим рівнем членства у партіях	(б) із нижчим рівнем членства у партіях	(в) із вищим рівнем членства у партіях	(г) із нижчим рівнем членства у партіях
(Б) Рівень довіри до політиків						
Службовий клас	2,37	3,19	2,71	2,66	4,92	3,59
Клас рутинної нефізичної праці	2,07	3,07	2,43	2,53	4,58	3,33
Дрібні і середні власники	2,34	2,89	2,52	2,34	4,53	3,29
Кваліфіковані робітники	2,15	2,89	2,42	2,36	4,31	3,06
Некваліфіковані робітники	2,43	2,97	2,28	2,31	4,29	3,07
За вибіркою загалом	2,29	3,05	2,47	2,46	4,66	3,34
Кількість респондентів	6459	5917	6206	18430	23707	101085

* Джерело: аналогічне до табл. 2.

У порівняльній перспективі дані ESS щодо рівня довіри у 2005–2011 роках до політичних партій і політиків свідчать, по-перше, про те, що ці два показники взаємозалежні (своє ставлення до політиків люди екстраполюють на партії), по-друге, це ставлення громадян усіх постсоціалістичних країн можна схарактеризувати як “недовіру” (середній бал 2,35–2,99 за 11-бальною шкалою, де 0 – “зовсім не довіряю”, а 10 – “цілком довіряю”), тоді як західні європейці значно більшою мірою довіряють і партіям, і політикам (до 4,7 бала), причому ці показники вищі у країнах із вищим рівнем членства в партіях (див. табл. 7). У постсоціалістичному просторі українці та східні європейці в аналізований період вирізнялися більш критичним ставленням до партій і політиків, ніж росіяни. Утім, класові відмінності в усіх країнах стосуються суто представників службового класу – порівняно з іншими класами вони найбільш позитивно налаштовані щодо названих інститутів.

Висновки

Отже, запропонований вище аналіз тематичного сюжету про політичну організованість/консолідацію класів в Україні (у таких вимірах, як членство в партіях, відчуття близькості до них, електоральна поведінка, політико-ідеологічна сегментація та рівень довіри до партій) підсумуємо у низці висновків.

Основний висновок такий: класи найманих працівників і дрібних власників в Україні політично вкрай слабо консолідовані. Політичні партії не є

ефективним інструментом організації й мобілізації для просування і захисту їхніх інтересів. Про це свідчить конче низький рівень членства в партіях і довіри до них серед представників цих класів, а також класово несеґментоване партійно-електоральне поле. Разом із тим наявні партії (Україна сьогодні залишається одним із лідерів у постсоціалістичному просторі за кількістю офіційно зареєстрованих політичних партій — 352 на січень 2017 року), що характеризуються нині як елементи “поляризованої кланово-лідерської конфліктної партійної системи України псевдоцивілізаційного типу” [Вишняк, 2018]), вважають креатурами великих власників і виразниками їхніх інтересів. Цей клас доволі ефективно використовує партії для досягнення своїх цілей і маніпуляції діями інших класів. Проте за кожним із названих вище вимірів фіксуються класові відмінності. Так, представники службового класу і (особливо) дрібні та середні власники характеризуються порівняно вищим рівнем членства у політичних партіях, симпатій до партій і політиків і довіри до них, менш “лівою” політико-ідеологічною самоідентифікацією, ніж представники робітничого класу і класу рутинної нефізичної праці. Однак ці відмінності не настільки виразні, щоб говорити про принципово інший рівень політичної зорганізованості того чи іншого класу.

У 23-літній період емпіричного спостереження виявляються такі тренди. По-перше, серед громадян України загалом і представників усіх класів зокрема зросла частка готових ідентифікувати свою політико-ідеологічну позицію (від двох третин до половини), а їхні політико-ідеологічні ідентифікації змістилися від лівих ідеологій до правих і центристських, від традиційних лівих партій до українсько-національних та ідеологічно невизначених. Проте збільшення частки тих, хто ідентифікує себе із певними ідеологічними течіями, не супроводжувалося ані відчутним підвищенням рівня членства в партіях (він коливався від майже тотальної безпартійності в 1% на початку 1990-х до більш-менш помітних 3–5% від 2003-го), ані зростанням довіри до них (її показники в рідкісні роки досягали максимуму в 9%). Тільки власники різного рівня бізнесу дещо нарощували свою партійну зорганізованість.

У порівняльній перспективі є помітні, але, напевно, не принципові відмінності. Західні європейці (передусім громадяни скандинавських країн) мають відносно вищий рівень як стійких симпатій до певних партій, так і формального членства в них, а також довіри до партій, ніж українці й особливо східні європейці. Громадяни більшості західних країн у своїх політико-ідеологічних преференціях виявляються більш “лівими”, ніж постсоціалістичні громадяни. Проте класові відмінності у цих вимірах принципово подібні серед громадян суспільств із різним типом державно-політичного устрою: дрібні й середні власники та представники службового класу політично відносно більш консолідовані, ніж люди робітничого і проміжного класів.

Групування політичних партій, що брали участь в останніх перед опитуванням виборах, у різних хвилях проекту ESS

	ESS 2005 року Вибори до Верховної Ради України 31 березня 2002 року	ESS 2007 року Вибори до Верховної Ради України 26 березня 2006 року	ESS 2009 и 2011 року Вибори до Верховної Ради України 30 вересня 2007 року
Традиційні ліві партії	Комуністична партія України Блок Наталії Вітренко Комуністична партія робітників і селян Комуністична партія України (оновлена) Соціалістична партія України	Соціалістична партія України Комуністична партія України Блок Наталії Вітренко “Народна опозиція”	Комуністична партія України Соціалістична партія України Прогресивна соціалістична партія України
Праві українсько-національні	Блок Віктора Ющенка “Наша Україна” Виборчий блок Юлії Тимошенко Блок “Народний Рух України”	Блок Юлії Тимошенко Блок “НАША УКРАЇНА” Український Народний Блок Костенка і Плюща Громадянський блок “ПОРА-ПРП”	Блок Юлії Тимошенко Блок “Наша Україна – Народна Самооборона”
Ідеологічно невизначені і центристські	Блок “Демократична партія України – Демократичний Союз” Партія “Всеукраїнське об’єднання християн” Партія Зелених України Блок “Проти всіх” Блок “За єдину Україну” Блок “Команда Озимого Покоління” Соціал-демократична партія України (об’єднана) Всеукраїнське політичне об’єднання “Жінки за майбутнє” Соціал-демократична партія України	Партія регіонів Народний блок Литвина Партія “Віче” Опозиційний блок “НЕ ТАК!”	Партія регіонів Блок Литвина

Джерела

- Аберкромби, Н., Хилл, С., Тернер, Б. (1997). *Социологический словарь*. Казань: Изд-во Казан. ун-та.
- Бекешкіна, І. (2018). Ставлення українців до політичних партій та перспективи побудови партійної системи в Україні. В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін*, 4 (18), 42–48.
- Вишняк, О. (2000). *Електоральна соціологія: історія, теорія, методи*. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Вишняк, О. (2017). Тенденції змін ідеологічних ідентифікацій громадян. В М. Шульга (Ред.), *Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір* (сс. 89–95). Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Вишняк, О. (2018a). Політико-ідеологічні преференції громадян і розвиток партійної системи в Україні. В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін*, 4 (18), 35–41.
- Вишняк, О. (2018b). Тенденції змін членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 103–117.
- Голосов, Г. В. (1997). Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов 1996 г. *Политические исследования*, 4, 44–56.
- Куценко, О. (2006). Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? *Социология: теория, методы, маркетинг*, 3, 92–115.
- Куценко, О. (2012). Социальные классы и политическая мобилизация (сравнительный анализ европейских стран сквозь призму трех типов классовых расколов). *Социология: теория, методы, маркетинг*, 3, 3–27.
- Макеев, С., Стукало, С. (2007). Классовые конфигурации и особенности социально-политических установок. В Е. Головаха, С. Макеев (Ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (сс. 105–131). Киев: Ін-т соціології НАН України.
- Рахманов, О. (2012). *Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні*. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Ручка, А. (2015). Політико-ідеологічна сегментація українського соціуму: поліментальні вияви і тренди (2012–2015 рр.). В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін* (сс. 73–82). Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Симончук, О. (2018). Профспілки та асоціації роботодавців: перспектива класу. *Український соціум*, 2 (61), 32–44.
- Труд в СССР: Статистический сборник. Москва: Финансы и статистика, 1988.
- Юрчук, В. І., Курас, І. Ф. Комуністична партія України. В *Українська радянська енциклопедія у 12 тт.*; Т. 5 (сс. 339–341). Київ: Гол. ред. Української радянської енциклопедії, 1980.
- Powell, J. B. Jr. (1982). *Contemporary Democracies: Participation, Stability and Violence*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Матеріал отримано 24.04.2018

References

- Abercrombie, N., Hill, S., Turner, B. (1997). *The Penguin Dictionary of Sociology*. [In Russian]. Kazan: Kazan University Press. [= Аберкромби 1997]
- Bekeshkina, I. (2018). Ukrainians' Attitudes Toward Political Parties and the Prospects for Party Building in Ukraine. [In Ukrainian]. In V. Vorona, M. Shul'ha (Ed.), *Ukrainian Society: The Monitoring of Social Changes*, 4 (18), 42–48. [= Бекешкіна 2018]

Golosov, G. V. (1997). Voting Behaviour in Russia: Theoretical Perspectives and the Results of the 1996 Regional Election. [In Russian]. *Political Studies*, 4, 44–56. [= Голосов 1997]

Kutsenko, O. (2006). Is Class Belonging Still Relevant to Political Engagement? [In Russian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 92–115. [= Куценко 2006]

Kutsenko, O. (2012). Social Classes and Political Mobilisation: A Comparative Analysis of European Countries Through the Prism of Three Types of Class Divides. [In Russian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 3–27. [= Куценко 2012]

Labour in the USSR. Statistical Reference Book. [In Russian]. Moscow: Finansy i statistika (Finance and Statistics), 1988. [= Труд 1988]

Makeev, S., Stukalo, S. (2007). Class Configurations and Distinctive Sociopolitical Attitudes. [In Russian]. In Ye. Golovakha, S. Makeev (Ed.), *Ukrainian Society in the European Arena* (pp. 105–131). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Makeev 2007]

Powell, J. B. Jr. (1982). *Contemporary Democracies: Participation, Stability and Violence*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Rakhmanov, O. (2012). *Big Business Owners as Agents of Socio-Economic Transformations in Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Рахманов 2012]

Ruchka, A. (2015). Political and Ideological Segmentation of Ukrainian Society: The Manifestation of “Multiple Mindsets” and Key Trends (2012–2015). [In Ukrainian]. In V. Vorona, M. Shul’ha (Ed.), *Ukrainian Society: The Monitoring of Social Changes* (pp. 73–82). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Ручка 2015]

Simonchuk, O. (2018). Trade Unions and Employers’ Associations: A Class Perspective. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society*, 2 (61), 32–44. [= Симончук 2018]

Vyshniak, O. (2000). *Electoral Sociology: History, Theory, Methods*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Вишняк 2000]

Vyshniak, O. (2017). Trends in Citizens’ Ideological Self-Identification. [In Ukrainian]. In M. Shul’ha (Ed.), *The Current State of Ukrainian Society: Civilisational Dimension* (pp. 89–95). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Вишняк 2017]

Vyshniak, O. (2018a). Ukrainian Citizens’ Political and Ideological Preferences Against the Backdrop of the Development of a Party System. [In Ukrainian]. In V. Vorona, M. Shul’ha (Ed.), *Ukrainian Society: The Monitoring of Social Changes*, 4 (18), 35–41. [= Вишняк 2018a]

Vyshniak, O. (2018b). Trends in Political Party Membership and Party Affiliation Among Citizens of Ukraine. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 103–117. [= Вишняк 2018b]

Yurchuk, V. I., Kuras, I. F. Communist Party of Ukraine. [In Ukrainian]. In *Ukrainian Soviet Encyclopedia in 12 vol.*; Vol. 5 (pp. 339–341). Kyiv: Ukrainian Soviet Encyclopedia Press, 1980. [= Юрчук 1980]

Received 24.04.2018